

Tüskés Anna¹

„A FORDÍTÁSNAK EGYETLENEGY RENDSZABÁLYA VAN CSAK:
JÓL KELL FORDÍTANI.”²

– Heltai Jenő francia levelesládájából –

A francia és magyar írók, költők nemzetközi kapcsolati hálójának feltárása jelentősen hozzájárul a szerzők életének, társadalmi beágyazottságának megismeréséhez, elősegíti a művek értelmezését, s jó alapot kínál a nemzetek közötti érintkezések bemutatásához. A levelezésekben megnyilvánuló írói önértelmezések egyszerre a személyiség kifejezései és a társadalmi szerepek dokumentumai, a reprezentáció eszközei és az írók társadalmi értékelésének mutatói. Lenyomatát adják a kor irodalmi áramlatainak, s jelzik az egyéni, családi és állami törekvéseket. Az irodalomtörténeti feldolgozás és értékelés csak akkor lehet teljes, ha támaszkodhat a vizsgált írók nemzetközi levelezésére is.

Az évszázadokon átívelő francia–magyar irodalmi kapcsolatok egyik csúcspontja a 19–20. század fordulójára esik. Az egyre gyorsabb és olcsóbb utazási s levelezési lehetőségek ösztönzik a folyamatos és intenzív személyes érintkezést. Az egész 20. századi magyar irodalomban fontos szerepet töltöttek be a francia vonatkozások, kezdve például a francia avantgárd által ihletett versekkel. A francia irodalom nem csupán ihletője, hanem közvetítője is a magyar kultúrának, ami nagy hatást gyakorolt a magyarságról alkotott nyugat-európai képekre. A dokumentumok feltárása, tanulmányozása és közlése elengedhetetlen az irodalmi folyamatok megismeréséhez.

A 20. századi magyar–francia irodalmi kapcsolatok története csak alkalomszerűen tárgya az irodalomtörténeti kutatásoknak. Néhány kivételtől eltekintve hiányoznak az írók külföldi viszonyrendszerét bemutató dokumentumközlések. A szakirodalom legfontosabb műve az elmúlt másfél évtizedben a Karafiáth Judit szerkesztésében megjelent, *La N.R.F. et Nyugat: deux projets culturels à revisiter* című tanulmánykötet (2005), amely a szinte egy időben alapított két irodalmi folyóirat – az 1908-ban indult *Nyugat* és az 1909 létrejött *Nouvelle Revue Française* – kapcsolatait tárja fel. A technikai adottságok miatt ez a mű még nem támaszkodhatott az azóta kifejlődött digitális filológia eredményeire.

¹ A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet Bibliográfiai Osztályának tudományos munkatársa. Kutatását az NKFIH PD 120947 posztdoktori ösztöndíj keretében végezte.

² HELTAI Jenő, „Fordítás”, in Heltai Jenő, *Utazás enmagam körül és más vallomások*, kiad. FRÁTER Zoltán (Budapest: Papirusz, 1998), 248.

Jelen tanulmányom egy nagyobb kutatás része, amelynek célja a két kultúra érintkezéseinek és a személyes kapcsolati hálóknak a feltárása, magán- és közgyűjteményekben őrzött levelezések tükrében.³ A folyamatosan bővülő szövegtárba közlé- és kereshetővé tevő online adatbázis nyilvánosan hozzáférhető: <http://frhu20.iti.btk.mta.hu/>.

Tanulmányom célja Heltai Jenő író, költő, dramaturg francia és frankofón kapcsolatainak bemutatása levelezésének a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában őrzött része tükrében.⁴ A Heltai-hagyaték és más hagyatékok összesen mintegy százötven francia, főként 1920–1940 között íródott, túlnyomóan Heltaihoz írt, több vele kapcsolatos és néhány általa írt levelet tartalmaznak. A francia nyelvet nemcsak franciákkal, hanem magyarokkal, románokkal és olaszokkal levelezve is használta Heltai. A fennmaradt levelek és képeslapok többek között rávilágítanak Heltai magánéletének és kultúrdiplomáciai tevékenységének francia vonatkozásaira, s fontos adalékokat szolgáltatnak fordítások keletkezéséhez és művek befogadástörténetéhez. Sokszor kideríthetetlen, mi történt vagy hangzott el egy-egy meghívót követő személyes találkozáson, mégis dokumentumértékűek ezek az iratok. A levelek fő témái külföldi színdarabok magyarországi bemutatása, Heltai regényeinek idegen nyelvű fordításai és esetleges megfilmesítésük. Ezen túlmenően a levelek hozzájárulnak az irodalom mint rendszer működésének a jobb megértéséhez.

Heltai Jenő nem tartozik a magyar irodalomtörténeti kánon központi alakjai közé. Mennyiségre nagy, műfaját tekintve igen változatos életművét az újabb irodalomtörténetek sommásan a „sanzon, kabaré, szórakoztató irodalom” szavakkal jellemzik.⁵ Hegedüs Géza 1971-ben megjelent könyve az életrajz rövid bemutatása mellett kiemeli és elemzi a sok műfajú életmű jelentős alkotásait.⁶ Az életmű drámai részéről Győrei Zsolt írt monográfiát, amely függelékben közölte a színdarabfordítások bibliográfiáját.⁷ A költészeti és prózai művek egyelőre feldolgozatlanok. A *Family Hotel*, *A 111-es* és *A néma levente* korábban sokat emlegetett darabjai az életműnek,

³ E kutatás keretében elemeztem Nemes Nagy Ágnes francia kapcsolatait: Tüskés Anna, „én magam is átváltozom, mint a versei, szavakká, mondatokká, csönddé» NEMES Nagy Ágnes francia kapcsolatai”, *Irodalomismeret* (2017): 2: 32–53.

⁴ Köszönöm Komáromi Csabának és a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára többi munkatársának a kutatásom során tapasztalt figyelmet, Kakasy Juditnak a levelek olvasásában és gépelésében, és Buda Attilának a tanulmánykézirat első változatának olvasását, további kutatásra ösztönző javaslatait. A leveleket a tanulmányban eredeti nyelven idézem, a jegyzetekben saját fordításomban közlöm az idézett szövegrészeket.

⁵ PEREMICZKY Szilvia, „Árpád és Ábrahám földiek voltak”, in *A magyar irodalom története 1800–1919*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András, 297–313 (Budapest: Gondolat, 2007), 308.

⁶ HEGEDÜS Géza, *Heltai Jenő alkotásai és vallomásai tükrében* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971).

⁷ GYŐREI Zsolt, *Heltai Jenő drámai életműve* (Budapest: L'Harmattan, 2005).

ma legfeljebb egy-két mondatot szánnak rá az irodalomtörténeti kézikönyvek. Heltai háborús naplójának kiadása talán újabb lendületet adhat a kutatásnak.⁸

Heltai Jenő tízéves kora körül kezdett franciául tanulni testvéreivel magánúton, egy Monsieur Rocher nevű idős francia katonatisztól. A négy-öt évig tartó magánórák mélyen bevésődtek Heltai lelkébe: „Szajtátva hallgattuk. Micsoda tökéletes francia és milyen felejthetetlen regényhős!”⁹ Heltai először 1900–1901-ben, budapesti lapok tudósítójaként járt Párizsban, egy évig élt a Rue de Constantinople 11. szám alatti Family Hotelben Szomoró Dezsővel együtt.¹⁰ E tartózkodásnak az emlékeit – például a Diósy Ödönnel és Brüll Adéllal való kapcsolatát, a tartozás fejében Párizsban hagyott cilinderének történetét és a párizsi fiákerrel való kalandját – több karcolatában és regényében is megörökítette, közülük a legismertebb az 1913-ban megjelent *Family Hotel* című regénye.¹¹ A katonai behívó miatt hazatért Heltai később számtalanszor járt Franciaországban, főként Párizsban és a Riviérán. A két világháború között, a Színpadi Szerzők Egyesületének elnökeként (1917-től), az Athenaeum Kiadó igazgatósági tagjaként (1918-tól) és a Magyar PEN Club társelnökeként (1929-től) gyakran, évente többször is kiutazott Franciaországba. A korabeli sajtóorgánumok közül főként *Az Est*, a *Magyarország*, a *Világ*, a *Pesti Napló*, a *Literatura* és a *Színházi Élet* rendszeresen és részletesen tudósított külföldi utazásairól, de maga igen keveset árult el nemzetközi kapcsolatairól visszaemlékezéseiben.¹²

1. Francia színház, regény és film – magyarul

Heltai több mint százötven külföldi színdarabot adaptált sikeresen különböző idegen (német és angol) nyelvekből, de főként franciából magyarra a 19. század végétől folyamatosan a második világháború kitöréséig.¹³ A Színpadi Szerzők Egyesületének elnökeként jól ismerte a francia színházi élet aktualitásait: szerzőket, darabjaikat, bemutatóikat. Fontos volt számára, hogy a magyar közönség megismerjen minél több francia színművet. A francia szerzők is tudták, hogy vele lehet darabjaik magyar előadása ügyében érdemben tárgyalni. A francia író, dramaturg Jacques Natanson (1901–1975) 1924-ben levelet írt Heltainak drámái esetleges magyar fordításainak

⁸ HELTAI Jenő, *Négy fal között – Naplójegyzetek 1944–1945* (Budapest: Magvető Kiadó, 2017).

⁹ HELTAI Jenő, „Elindulás: Életrajz-töredék”, in HELTAI, *Utazás enmagam körül...*, 27–28.

¹⁰ HEGEDŰS Géza, *Heltai Jenő alkotásai és vallomásai tükrében* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971), 26–27.

¹¹ HELTAI Jenő, „Léda ebédje, Cilinder, Szegény ember kocsisa”, in HELTAI, *Utazás enmagam körül...*, 70–74, 82–85, 109–112.

¹² Heltai tevékenységéről ld.: Kiss István, *Az Athenaeum könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981); CSAPODY Miklós, *A Magyar Pen Club története I–II.* (Budapest: Magyar Pen Club, 2016).

¹³ Lásd az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet Színházi Adatbázisát és GYŐREI Zsolt, „Heltai Jenő drámafordításainak lajstroma”, in GYŐREI, 2005, XXVIII–XXXI.

és előadásának ügyében (PIM V.3823/551). Jelzi, hogy két darabja – a *Làge heureux* és a *Lenfant truqué* című – szabad, a *Les Amants saugrenus* címűt viszont megvásárolta egy bécsi színház. Natanson utóbbi darabját Heltai fordításában *Szerelmi abécé* címmel 1930-ban adta elő a Kolozsvári Nemzeti Színház.¹⁴

A párizsi *Comoedia* című napilap főszerkesztője, Gabriel Boissy 1925 végén írt Heltainak (PIM V.3823/94/1). Az újságíró a párizsi Odéon Színház igazgatója, Firmin Gémier (1869–1933) budapesti látogatásakor megfogalmazott tervekről szeretné Heltai véleményét kérni. Gémier budapesti látogatásáról és a tervről sokat írtak a korabeli magyar újságok:

„Mit akarok? A művészetek nemzetekbe szétkülönült és elvesző értékeit összszerezni, hasznosítani az egész világ művészetének érdekében. [...] Hogyan képzelem ezt el? Minden ország megalakítja a maga külön színházművészeti egyesületét, amelyben, mint egyes alosztályok tömörülnek a színpadi írók, színészek, rendezők, díszletfestők, világosítók és technikai munkások. Az egyes országok szekciói azután kiválasztják delegáltjaikat a nemzetközi alakulatba, amely minden évben kongresszust tart. Nem politikai kapcsolat a célja ennek a nemzetközi alakulatnak, hanem tisztán és minden politika nélkül, csak művészi.”¹⁵

Heltai választát Boissy-nak a *Comoedia* 1926. március 26-i számából ismerhetjük meg:

„vient de confirmer une lettre de M. Heltai, la Société des auteurs et compositeurs dramatiques hongrois, l'Association des artistes et l'Union des directeurs de Théâtre de Budapest, ont décidé à l'unanimité le 5 février dernier, la fondation du groupe hongrois du théâtre qui sera présidé par M. Ladislas Beothy et aura pour vice-présidents MM. Hégedus et le Dr Hevessy.” („Heltai úr levele megerősíti, hogy a Magyar Színpadi Szerzők Egyesülete, a Színészek Szövetsége és a Színigazgatók Szövetsége február 5-én megalapította a Nemzetközi Színházi Szövetség magyar szakosztályát, amelynek elnöke Beöthy László, alelnökei Hegedüs [Gyula] és Hevessy [Sándor] lesznek.”)

Gémier 1926–1932 között hét levelet írt Heltainak (PIM V.3823/254). Az első, 1926. áprilisi levelében beszámol a Nemzetközi Színházi Szövetség (Société Universelle du Théâtre) érdekében tett utazásairól (Nizza, Berlin), és a Színpadi Szerzők június végére tervezett párizsi kongresszusának előkészületeiről. Megemlékezik budapesti látogatásának élményeiről, és jelzi, reményei szerint ősszel vagy télen ismét Magyarországra jön. Nagyon fontos számára a film, amelyet az amerikaiakkal és Petrovich

¹⁴ Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet Színházi Adatbázisa alapján.

¹⁵ BOROSS Elemér, „A művészet Locarnóját akarom – mondja Firmin Gémier”, *Világ*, 1925. dec. 17., 7.

Ivánnal csinál: „J'ai beaucoup d'admiration pour le cinéma et je trouve que »c'est un art quand il paye en dollars.«” („Csodálom a mozit, és úgy gondolom, hogy »ez egy olyan művészet, ami dollárban fizet.«”) Ebben az évben készült el Rex Ingram rendezésében a *The Magician* című horrorfilm, amelyben Petrovich és Gémier együtt szerepelt. Még ugyanebben a levélben a rendező beszámol arról, hogy elolvasta Heltai *A halál és az orvos* című darabjának francia fordítását, amelyről – mint írja – sajnos maga a fordító, Maxime Wexner is tudja, hogy nem megfelelő. Gémier szerint a Société Universelle du Théâtre-nak abban is szerepe lehetne, hogy a külföldi darabokat olyan célnyelvű drámaírók fordítsák az adott nyelvre, akiknek tehetsége és vérmérséklete közel áll az eredeti dráma írójához. Utóiratban kéri Heltait, írjon egy rövid levelet az általa alapított *Les Cahiers du Théâtre* második számába, amelyben kifejezi szimpátiáját Gémier munkája és tervei iránt, s ugyanezt kérje Molnár Ferenctől is, akinek nem tud külön írni.

A *Comoedia* június 14-i száma beszámolt a Színpadi Szerzők párizsi kongresszusáról, amelyen Heltai is részt vett. A cikk idézi Heltai felszólalásának néhány gondolatát:

„La Société des auteurs et compositeurs dramatiques de Hongrie, fondée il y a 23 ans, a 150 membres; elle fonctionne à la satisfaction générale... Messieurs, n'oubliez pas que Budapest est un centre dramatique très important, nous y jouons très volontiers les auteurs étrangers. C'est pourquoi je me permets d'appeler l'attention du congrès sur la plaie des intermédiaires qui paralysent la vie théâtrale ou ont des prétentions exagérées. (Longs applaudissements.)” („A 23 éve megalapított Magyar Színpadi Szerzők Egyesületének 150 tagja van; általános megalégedéssel működik... Uram, ne felejtsek el, hogy Budapest nagyon fontos színházi központ, ahol nagyon szívesen játszunk külföldi szerzőket. Ezért felhívom a kongresszus figyelmét a közvetítők okozta bajokra, amelyek megbénítják a színházi életet túlzott elvárásaikkal. [Hosszú taps].”)

A beszédben említett közvetítők az ügynökök, kiadók és fordítók lehetnek. A konferencia után pár nappal Boissy újabb körkérdéssel kereste meg levélben (PIM V.3823/94/2) a még Párizsban tartózkodó Heltait – mit gondol Franciaország intellektuális helyzetéről, aktuális szerepéről a világban, kisugárzásáról és hatásáról? –, de erre adott választ nem találunk az újságban.

A Párizsból hazatért Heltai júliusban Firmin Gémier-től kapott levelet. Ebben beszámol, hogy elolvasta regényét, *A III-es* francia fordítását, és szeretne forgatókönyvet kérni belőle egy francia film számára, amelyben maga is játszana. Ezután tudósít berlini útjáról, ahol a nemzetek képviselői egyhangúan lelkesedéssel fogadták „a színművészet internacionális együttműködésére” „az internacionális színház megteremtésére” vonatkozó terveit.¹⁶ Gémier következő leveléből arra le-

¹⁶ SZENTGYÖRGYI Ferenc, „Színház és zene: Megvalósítás útján az »Internacionális Színház«, *Pesti Hírlap*, 1925. okt. 10., 14–15.

het következtetni, hogy Heltai megírta: már tervezik a regény filmes adaptációját. A színházigazgató biztosítja Heltait: az általa javasolt Phocéa film komoly cég, nagy tőkével, és szívesen fizetne 1000 dollárt a forgatókönyvért és egy százalék hasznot a bevételből. (A film további sorsáról ld. a 3. fejezetet.) Ezután kifejezi örömét, hogy Max Reinhardt-tal egyidőben választották a Magyar Színpadi Szerzők Egyesülete tiszteletbeli tagjának. Elújságolja, hogy novemberben játszani fog Molnár Ferenc *A hattyú* című vígjátékában.

1927. január 26-án Gémier táviratot küld Heltainak, amelyben gratulál a Francia Becsületrend kitüntetéshez. Áprilisi eleji két levelében a május végétől június végéig megrendezendő Nemzetközi Színházi Fesztivál előkészületeiről ír, és reményét fejezi ki, hogy a magyar színházak is részt fognak venni a két helyszínen (a Grand Théâtre-ban és a Comédie-ben) lebonyolítandó sorozatban. A magyar színpadi kultúra azonban csak viszonylag kis mértékben képviseltette magát Párizsban, mint az a korabeli sajtóból kiderül. Magyar darabot nem adtak elő, viszont Gémier magyar tanítványa, Hont Ferenc (1907–1979) rendezte meg nagy sikerrel a japán Kido Okamoto (1872–1939) *Álarc* (1911) című színdarabját, és operaénekes felesége, Hont Erzsébet énekelte a főszerepet.¹⁷

Gémier utolsó, 1932 májusában Berlinből írt levelében beszámol arról, hogy két hónapja egy filmen dolgozik az Universum Filmnél (UFA). Ezt a Balzac *Le Colonel Chabert* (*Chabert ezredes*) című regénye alapján, francia és német változatban külön forgatott filmet Roger Le Bon és Gustav Ucicky rendezte, címe *Un homme sans nom* (*Az elveszett ember*).

Egy keltezés nélküli levél tanúsítja Heltai és Maurice Yvain (1891–1965) francia zeneszerző kapcsolatát (PIM V.3823/843/1). Yvain zenét szerzett több olyan francia színdarab magyarországi előadásához az 1920-as évek második és 1930-as évek első felében, amelyeket Heltai fordított magyarra, vagy valamilyen szinten hozzájárult a közvetítéséhez: ezek főként André Barde (1874–1945) darabjai.¹⁸ Yvain a levélben megköszöni budapesti látogatásának szép emlékeit, különösen a Heltaiéknál eltöltött estét. Jelzi, hogy nagy sikere van a magával vitt barackpálinkának. A levelet két, a szövegben említett előadás segíti datálni: Yvain beszámol arról, hogy sokat találkozik a zeneszerző és kiadó Francis Salabert-rel (1884–1946) – André Barde darabjainak kiadójával –, de nem részletezi, pontosan milyen ügyben, talán Barde darabjainak magyarországi előadása ügyében. A másik említett előadás Yvain *Három királyok* (*Les trois mages*) című operettjének a Harsányi Zsolt vezette Vígsházban tervezett bemutatója. Mivel Barde darabjait Yvain zenéjével 1927-ben mutatták be magyarul

¹⁷ BÁNYAI György, „»Ha már japán, hát legyen – magyar« mondta F. Gemier a párisi nemzetközi ünnepségen”, *Színházi Élet*, 29. sz. (1927): 20.

¹⁸ Pl. André BARDE, *Pas sur la bouche / Csókról csókra*, Kolozsvár, Kolozsvári Nemzeti Színház, 1927. április 16.; André BARDE, *A Csodadoktor*, Budapest, Magyar Színház, 1934. május 12.; Yves MIRANDE – Albert WILLEMETZ, *Bouche / Cserebere*, Budapest, Medgyaszay Színpad, 1945. szeptember 10.

először a Kolozsvári Nemzeti Színházban, illetve Harsányi Zsolt 1927 nyarán lekötötte Yvain készülő *Három királyok* című operettjét a Vígszínház részére, a levél 1927-ben íródhatott.¹⁹ Az operett bemutatója azonban nem valósult meg. A korabeli sajtóból kiderül, hogy Yvain 1927. április végén, a *Csókról csókra* című operettjének Magyar Színházban tartott bemutatója alkalmából járt Budapesten.²⁰

Francis Salabert egy nappal André Barde *Pas sur la bouche / Csókról csókra* című művének budapesti bemutatója (1927. április 16.) után írt levelet (PIM V.4742/8) Heltainak, amelyben kifejezi háláját a magyar adaptációért:

„J'ai sous les yeux les critiques de la Presse concernant votre adaptation de l'opérette »Pas sur la bouche«, j'en suis ravi, comme vous le pensez et vraiment je ne puis que vous confirmer de tout coeur la dépêche que je vous ai envoyée il y a quelques jours, dès que j'ai appris le grand succès obtenu grâce à vous. Je vous remercie bien vivement, il est très heureux, vraiment, pour l'opérette française que de nouveau vous ayez consenti à mettre votre grand talent d'auteur et de poète à son service. Et maintenant je vous rappelle votre promesse de penser à un musicien français pour un livret original de votre plume”. („Olvasom az Ön által adaptált *Pas sur la bouche* című operett bemutatójáról megjelent sajtókritikákat, el tudja képzelni, hogy örülök, és nem tudom eléggé megerősíteni a táviratomat, amit néhány nappal ezelőtt küldtem önnek, amint megtudtam az Önnek köszönhető nagy sikert. Nagyon hálásan köszönöm a munkáját, nagy boldogság a francia operett számára, hogy ismét szolgálatába helyezte írói és költői tehetségét. És most szeretném szaván fogni, hogy saját librettójával tiszteljen meg egy francia zeneszerzőt...”).

Egy másik francia zeneszerzővel, Henri Hirschmann-nal (Henri Herblay, 1872–1961) is jó barátságban volt Heltai. 1930 májusában Hirschmann így írt (PIM V.3823/304):

„Mon cher président, J'aurai le grand plaisir de vous voir à la fin du mois, car j'ai été désigné pour aller représenter notre Société au Congrès des Auteurs. Je n'ai pas oublié nos bonnes causeries de l'année dernière à Madrid et je suis très heureux d'avoir cette occasion de vous rencontrer à nouveau. Je vous avais parlé l'année dernière d'une possibilité de traduction d'un opéra de moi »La Danseuse de Tanagra« qui se joue en ce moment avec succès en France dans nos grands théâtres. J'ai demandé à mon éditeur Chrudens de vous faire envoyer le livret pour que vous puissiez en prendre connaissance et me dire ce que vous prenez du sujet. [...] Je vous donnerai du reste personnellement tous les renseignements de vive voix.” („Kedves elnököm, nagyon örülök, hogy

¹⁹ *Magyarország*, 1927. nov. 8., 12; *Budapesti Hírlap*, 1928. febr. 21., 13.

²⁰ „Yvain a Magyar Színház karmesteri székében: Szombaton is a szerző dirigál a Csókról-csókra előadásán”, *Pesti Hírlap*, 1927. ápr. 30., 15.

találkozni fogunk a hónap végén, mert engem delegál a Szerzők Egyesülete a kongresszuson való részvételre. Nem felejtettem el múlt évi madridi jó beszélgetéseinket, és örülök, hogy ismét alkalmam lesz Önnel találkozni. Múlt évben említettem Önnek egy operám, *La Danseuse de Tanagra* fordításának lehetőségét, amit sikerrel játszanak jelenleg Franciaország nagy színházaiban. Megkértem kiadómat, küldje el Önnek a füzetet, hogy megismerhesse és elmondja véleményét a témáról. [...] A többbit majd személyesen elmondom.”)

A színpadi szerzők budapesti nemzetközi kongresszusára Budapestre érkezett Hirschmannról a lapok is beszámoltak,²¹ de a Félicien Champsaur regénye nyomán 1911-ben írt darabot nem mutatták be magyarul.²²

1927. november közepén kapott felkérő levelet Heltai Georges Guillemet-től (PIM V.3823/278), hogy csatlakozzon az irodalmi filmeket támogató bizottsághoz (Les Films Littéraires). További levelezés a tárgyban nem maradt fenn; Heltai feltehetően nem lépett be a bizottságba, neve ugyanis nem szerepel az egy évvel későbbi pártoló tagsági listán.²³

A regény-, dráma- és forgatókönyvíró Romain Coolus (1868–1952) 1928 júniusában levelet (PIM V.3823/129) írt Heltainak a *Les Amants de Sazy* című, három felvonásos vígjátékának lehetséges magyarországi bemutatásáról:

„Je comprends très bien les raisons pour lesquelles *Les Amants de Sazy*, malgré tout le bien que vous en pensez ne vous paraissent pas de nature à être présentés au public hongrois. Par contre je suis extrêmement touché de l'impression que vous a laissés la seconde pièce du volume *Coeur à Coeur*. [...] Je suis très heureux que vous m'offriez d'en faire l'adaptation et c'est bien volontiers que, par la présente, je vous accorde l'autorisation de la présenter au Directeur de votre Théâtre national ou à tel autre grand théâtre de Budapest.” („Nagyon jól megértem az okokat, amiért úgy gondolja, hogy a *Les Amants de Sazy* nem olyan természetű, hogy a magyar közönség jól fogadná. Ugyanakkor, nagyon örülök, hogy jó benyomást keltett önben a *Coeur à Coeur* című kötetem második darabja. [...] Nagyon örülök a felajánlásának, hogy javasolja a magyarra való adaptálását, és szívesen hozzájárulok az önök Nemzeti Színházában, vagy más nagy budapesti színházban való bemutatásához.”)

Heltai már az 1920-as évek elején kapcsolatban lehetett a francia szerzővel, hiszen saját adaptációjában 1922-ben színre került Coolus *Az elveszett paradicsom* című darabja a Kolozsvári Nemzeti Színházban. A *Húsvéti vakáció* (*Les vacances de pâques*) című művét Hajó Sándor fordításában a budapesti Nemzeti Színház Kamaraszín-

²¹ *Pesti Napló*, 1930. máj. 25., 24.

²² A sajtó és az Országos Színház-történeti Múzeum és Intézet Színházi Adatbázis szerint.

²³ „Union Latine Cinématographique”, *Cinéma*, Novembre 1928.

háza mutatta be 1927 áprilisában, majd 1932 nyarán a Kolozsvári Nemzeti Színház. Személyes találkozásra azonban csak az Irodalmi és Művészeti Szövetség budapesti kongresszusa alkalmából került sor 1930 júniusában: „Örülök, hogy Pestre jöhetek és megismerhetem Bajor Gizit, Molnár Ferencet és Heltai Jenőt” – mondta ez alkalommal az újságíróknak.²⁴ Elutazása után Coolus titkára júliusban írt Heltainak (PIM V.3823/118), érdeklődve, hogy megkapta-e a *Petite Peste* brossúráját, és lehetségesnek tart-e egy magyar bemutatót. Heltai feltehetően nemleges választ adott Coolus 1905-ben írt három felvonásos darabjára, mert nem adták elő Magyarországon.²⁵

Heltai számos francia drámairót vendégül látott budapesti otthonában. Többen levélben is megemlékeztek vendégszeretetről. Például az író, dramaturg, kritikus Denys Amiel (1884–1977), aki 1928 decemberében járt nála, és képeslapon köszönte meg vendégszeretetét (PIM V.3823/16/1). Amiel 1930-ban ismét Magyarországon járt, a színpadi szerzők és zeneszerzők ötödik nemzetközi kongresszusa alkalmából.²⁶ Tíz évvel később kelt levelében (PIM V.3823/16/3) megköszöni Heltainak az *Élettársak* című darabja budapesti bemutatója alkalmából küldött táviratát:

„Très cher Jenő, Combien ton affectueux télégramme qui m'est parvenu au moment où le rideau se levait sur la Ière m'a été au coeur! J'ai infiniment regretté ton absence de Budapest. Ma femme et moi emportons de notre séjour un souvenir inoubliable! Nous pleurons de partir en laissant des amis comme les Vaszary, Stella, Brody, Boros... et combien d'autres! La gentillesse de public Hongrois à mon égard a été une chose adorable et émouvante.” („Kedves Jenőm, nagyon jól esett a premier pillanatában érkezett kedves táviratod! Végtelenül sajnáltam, hogy nem voltál Budapesten. Feleségem és én felejthetetlen élményekkel tértünk haza! Olyan barátokat hagytunk ott, mint Vaszary, Stella, Bródy, Boros... és sokan mások! A magyar közönség kedvessége nagyon szeretetreméltó és megható volt számomra.”)

A Bálint György által fordított és a Magyar Színházban Vaszary János rendezésében bemutatott darabnak azonban nem volt mindenben kedvező a fogadtatása: „Monsieur Amiel itt járt nálunk Budapesten s néhány napig a tenyerén hordozta a színházi világ. Jó sajtója volt, – a bemutató színház pénzének eredményeként [...]”²⁷

²⁴ HAVAS Albert, „»Örülök, hogy Pestre jöhetek és megismerhetem Bajor Gizit, Molnár Ferencet és Heltai Jenőt« – mondja Romain Coolus, a »Húsvéti vakáció« szerzője”, *Színházi Élet*, 1930/22. sz., 43; „Romain Coolus Budapestre érkezett”, *Az Est*, 1930. jún. 5., 10.

²⁵ A sajtó és az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet Színházi Adatbázis szerint.

²⁶ „Megnyílt a színpadi szerzők és zeneszerzők nemzetközi kongresszusa”, *Pesti Napló*, 1930. máj. 29., 20.

²⁷ MÁTHÉ M. Lajos, „Színházi szemle”, *Magyar Kultúra*, 1938. jan. 20., 58.

2. Francia próza magyarul

Az író, újságíró Pierre La Mazière (1879–1947) 1927 májusában kelt levelében (V. 3823/422/1) érdeklődik Heltaitól, hogy megjelent-e áprilisban a könyve magyarul, és ha igen, szeretne példányokat kapni belőle. Ez a könyv az 1924-es *J'aurai un bel enterrement / Szép temetésem lesz...* című regényének magyar változata, Beöthy Lydia fordításában. A regény valóban megjelent 1927-ben, több kedvező kritika is napvilágot látott róla.²⁸ Egy hónap múlva La Mazière *Israel sur la terre des ancêtres* című legújabb könyvét küldi el Heltainak (V. 3823/422/2), remélve, hogy majd ennek is elkészül a magyar fordítása:

„Etant donné le nombre de juifs vivant en Hongrie, je pense qu'une traduction de cet ouvrage aurait des chances d'être assez bien vendue. Voulez-vous être assez aimable, après avoir pris connaissances de mon bouquin, d'examiner la chose et de me faire tenir une réponse.” („Ismerve a Magyarországon élő zsidók számát úgy gondolom, hogy ez a mű elég jó üzlet lenne. Hálás lennék, ha miután elolvasta, átgondolná ezt, és megírná nekem véleményét.”)

Ez a könyv azonban nem jelent meg magyarul. 1930 májusában La Mazière szíveséget kér Heltaitól (V. 3823/422/4): a Nemzeti Turizmus Iroda megbízta azzal, hogy minden ország jeles írójának kérje ki a véleményét Párizs vagy Franciaország valamely régiójának a szépségéről, amelyet különösen kedvel. Az Iroda által összeállítandó és számos nyelven megjelentetni és terjeszteni kívánt kiadványban szerepelne az író portréja és az általa kiválasztott helyek és emlékművek fotója. La Mazière száz-százötven sort kér Heltaitól Párizsról, a Côte d'Azur-ról, az Auvergne régióról, vagy általánosságban a francia vendégszeretetről. Július végi levelében La Mazière megismétli kérését (V. 3823/422/5), mondván, hogy Heltai talán nem kapta meg előző levelét. Heltai valószínűleg nem teljesítette a kérést, mert ez az utolsó levél La Mazière-től a hagyatékban.

1927 júniusában Rados Antal biztatására kereste meg levélben Heltait Henri Davignon (1879–1964) belga író *Un Pénitent de Furnes* című, 1925-ben megjelent regénye esetleges magyar fordítása ügyében. A könyv egy példánya megvan Heltai könyvhagyatékában, a Petőfi Irodalmi Múzeumban (A 6.479), de a fordításból nem lett semmi. Davignon több szállal kötődött Magyarországhoz: egyrészt testvére, Jacques Davignon Belgium magyarországi követe volt 1926–1933 között,²⁹ másrészt részt vett és beszédet tartott 1932 májusában a Pen Club budapesti kongresszusán.

1928-ban kezdődött Heltai levelezése az akkor harminchárom éves, írói pályáját éppen megkezdett Marcel Brionnal (1895–1984). Kapcsolatukból Brion két levele,

²⁸ Pl. *Magyarország*, 1927. okt. 245., 8.; *Az Est*, 1927. okt. 26., 11.

²⁹ FEJÉRDY Gergely, „A belga-magyar hivatalos kapcsolatok első évtizede”, *Századok* 148, 1. sz. (2014): 35–47, 44.

egy levelezőlapja és egy újságkivágata ismert jelenleg (PIM V.3823/109). Az első levél 1928 novemberében kelt: Brion a marseille-i *La Gazette du Franc et des Nations* munkatársaként jelzi Heltainak, hogy a folyóirat különszámot szeretne szentelni híres külföldi íróknak, és felkéri, küldjön neki egy 200 soros részletet valamelyik írásából, egy fényképes vagy rajzos portrét és egy rövid önéletrajzot bibliográfiával. Brion másfél hónappal később kelt leveléből megtudjuk, hogy Heltai eljuttatott hozzá egy írást, viszont addigra a folyóirat anyagi okok miatt megszűnt, így a különszám terve is megghiúsult. Megígéri, hogy igyekszik elhelyezni Heltai írását egy másik folyóiratban. Ebben a levélben kifejezi háláját, hogy Heltai kézbe vette a Gallimard-nál 1928-ban megjelent *La vie d'Attila* című életrajza magyar fordításának ügyét; továbbá mellékeli leveléhez egy kritikájának az újságkivágatát, amelyet 1926-ban írt Heltai *A 111-es* című regényének 1925-ben megjelent francia fordításáról. A harmadik dokumentum, egy – korábban csak részben olvasható bélyegző alapján – 1920 februárjára datált levelezőlap (PIM V.3823/109/1) tartalma arra enged következtetni, hogy ugyan-csak 1929-ben íródott: egyrészt mert Brion példányt ígér Heltainak a Plon kiadónál 1928-ban megjelent *Bartholomé de Las Casas* című könyvéből, másrészt mert említi az *Attila élete* fordítását. Az utóbbi könyv azonban csak hét évvel később, 1936-ban jelent meg Salgó Ernő fordításában az Athenaeum kiadásában.

3. Heltai két regénye és egy színműve franciául: *A 111-es*, *a Family Hotel* és *a Naftalin*

A párizsi Bossard Kiadótól több levél fennmaradt 1925–1938 között. Az elsőt *A 111-es* francia fordítása (*Monsieur Selfridge escamoteur*) kapcsán küldte Fernand Roches igazgató Heltai ügyvédjének, Palágyi Róbertnek 1925 januárjában (PIM V.4742/2/1). Ebben leírja, hogy az író Marius Boisson (1881–1959) milyen változtatásokat tett Révész András nyersfordításában:

„Notre texte est sensiblement différent de celui de M. André Revesz qui pour être fidèle n'était pas littéraire. J'ai la certitude que tel qu'il se présente, il donnera satisfaction à M. Heltai. C'est une traduction littérale, très compréhensive et compréhensible. La psychologie des personnages a été respectée. On a seulement coupé quelques épigrammes, qui seraient sans grand effet auprès du lecteur français, et ajouté quelques livres occultes, d'un prix élevé, au paquet laissé par »Olga« cela pour justifier l'enthousiasme de M. Selfridge. Et c'est tout.”
 („A mi szövegünk jelentősen eltér Révész András úrétól, ami ugyan hűséges az eredetihez, de nem irodalmi. Biztos vagyok benne, hogy elégedett lesz vele Heltai úr a jelenlegi formájában. Ez egy irodalmi fordítás, nagyon átfogó és érthető. A személyek pszichológiája változatlan maradt. Csak néhány mottót hagyunk ki, aminek nem lesz különösebb hatása a francia olvasóra, valamint beszúrtunk néhány drágább okkult könyvet az Olga által hagyott csomagban, Selfridge úr lelkesedésének igazolására. Ez minden.”)

Az igazgató következő, február végén, immár közvetlenül Heltainak írt leveléből kiderül (PIM V.4742/2/2), hogy a fordítás elnyerte Heltai tetszését „sauf sur quelques points de détail” (néhány részlet kivételével). Roches hangsúlyozza a változtatásokkal kapcsolatban: „Celle-ci a été faite en vue de public français, qui s’accommode mal d’un certain hermétisme.” („A francia közönség szemszögéből tették, amely nehezen igazodik bizonyos hermetizmushoz.”) Márciusban szeretnék megjelentetni a regényt, és „commencé de lancer votre nom en France” (már elkezdték bevezetni Heltai nevét a francia piacon). Roche március közepén kelt leveléből megtudni (PIM V.4742/2/3), hogy a kézirat 120. oldala eltűnt, de a könyv készen áll a nyomdába küldésre. Utóiratban megjegyzi, hogy Heltai *Family Hotel* című regényének francia fordításáról írtak az újságban. A fordító, Marius Boisson 1926 januárjában kelt leveléből (PIM V.3823/93/1) megtudjuk, hogy Heltai nemrég Párizsban járt, amikor személyesen megismerkedtek. Újságkivágatokat küld a regényről, s megjegyzi: „la critique n’existait plus, et l’on se contente de recopier le petit prospectus de l’édition.” („Nagyon kevés érdekes van közöttük; nem létezik többé kritika, megelégednek a kiadói prospektus néhány sorának átvételével.”)

1926 márciusában Boisson ismét levelet írt Heltainak (PIM V.3823/93/2), amelyből több dologra is fény kiderül. Heltai Párizsba készült 1926 februárjában, de utazása nem valósult meg; Boisson postázta Heltainak a Bossard Kiadónál megjelent regényéről írt kritikák újságkivágatait; elküldte neki saját, az Albin Michel kiadónál megjelent *L’Amour à Montparnasse* című regényének egy példányát. A *111-es* franciaországi fogadtatásáról azt írja, sikeres volt, de a kiadó panaszkodik, hogy több eladott példányra számított. Jelzi, hogy érdeklődve várja a *Family Hotel*t, amit talán ugyancsak kiadna a Bossard Kiadó.

Boisson öt hónappal későbbi levele (PIM V.3823/93/3) tudósít Heltai nyár eleji párizsi útjáról. A fordító beszámol a *Family Hotel* első fejezeteinek olvastán szerzett első benyomásairól: „c’est fort intéressant, pleines d’observations spirituelles et charmantes, d’une philosophie très gaie et fort douce” („nagyon érdekes, tele szellemes és bájos megfigyelésekkel, egy nagyon meleg és édes filozófiával”).

Boisson 1927 januárjában Heltainak írt levele hírül adja Molnár Ferenc párizsi tartózkodását és *A hattyú* című darabjának bemutatóját. Roches ugyancsak 1927 januárjában kelt leveléből kiderül (PIM V.3823/93/4), hogy szívesen kiadja a *Family Hotel* időközben elkészült francia fordítását, mégpedig három okból: 1. remélhetőleg akkorra fog megjelenni, amikor elkészül *A 111-es*ből tervezett film; 2. hozzájárulhat *A 111-es* el nem kelt példányainak eladásához; 3. a Heltaival való jó barátságának fenntartása.

Boisson és Roches is említ levelében (PIM V.3823/93/1-9, 12, 14, V.3823/254/4, V.3823/656) egy bizonyos „Pallós”-t, aki Párizsban él. Ő nem más, mint Pallós István (1881–?) költő, író, újságíró, zeneszerző, filmvállalkozó.³⁰ Pallós írta a filmforgatókönyvet Heltai *A 111-es* című regénye alapján.³¹

³⁰ „Három magyar nemzetközi filmvállalata”, *Magyarország*, 1931. jún. 24., 19.; GYENES János, „Korda Sándor Cannesban”, *Színházi Élet*, 35. sz. (1938): 42.

³¹ „Filmmagyarok Amerikában és másutt”, *Literatura*, 2. sz. (1927): 45.

Boisson 1927. januári és áprilisi levelében (PIM V.3823/93/4-5) említi egy bizonyos Glasner-Assaudy úr nála tett látogatását. Ő Glasner Miksa műfordító,³² akiről Boisson így ír:

„J'ai reçu, il y a trois ou quatre mois la visite de M. Glasner-Assaudy, qui m'a parlé de cette œuvre; je lui ai dit que la traduction, fort honnêtement faite, comportait encore des inégalités de style et des obscurités qui rendaient le manuscrit, tel qu'il est, impossible pour le lecteur français. Je reverrai bien volontiers tout cela, et comme pour Monsieur Selfridge, vous pourriez le revoir vous-même en dernier lieu.” („Három vagy négy hónapja meglátogattott Glasner-Assaudy úr, aki beszélt a regényről; megmondtam neki, hogy a nagyon becsületesen elkészített fordítása még bizonyos stilisztikai egyenetlenségeket és homályos részeket tartalmaz, ami miatt a kézirat jelen állapotában nem megfelelő a francia olvasónak. Nagyon szívesen átnézem majd ezt is, mint *A 111*-est, és ön is átnézheti majd a legvégén.”)

Októberi levelében hírül adja (PIM V.3823/93/6), hogy megkapta Glasnertől a teljes fordítást, „qui est honnête mais faible. Nous allons voir ce qu'il est possible de tirer de cela.” („ami becsületes, de gyenge. Meglátjuk, mit lehet kihozni belőle.”). Boisson 1928. március 1-én kelt levelében írja Heltainak (PIM V.3823/93/7), hogy Roches utóda a kiadónál Bazin, aki már korábban a társa volt, és bizonyosan érdeklődni fog a *Family Hotel* iránt. Boisson 1929. januári leveléből megtudjuk (PIM V.3823/93/8), hogy még nem kezdte el a *Family Hotel* átírását, mert a Pallós-féle filmre vár.

A kiadótól és a fordítótól aztán évekig nem maradt fenn több levél, mígnem 1931-ben ismét előkerült a megfilmesítés terve: Boisson 1937-es és 1938-as levelei (PIM V.3823/93/14-18) említik. A film azonban nem készült el, és a *Family Hotel* sem jelent meg franciául. A második világháború után ismét előkerült a film megvalósításának lehetősége: Bányai Sándor 1945. októberi levelében (PIM V.4742/1/1) érdeklődött Heltaitól a filmjogok iránt:

„Kedves Elnök Barátom! Hogy mennyit gondoltunk Reád a pesti szörnyű napokban és milyen boldogan vettük később a hírt, hogy szerencsésen megsztad a tragikus időket, azt el sem tudod képzelni. Sajnos bennünket nem kimért meg a sors, mert elvesztettük szeretett egyetlen Daisynket. Viszont a kegyes végzet megmentette két fiunkat és jómagunkat. Felhasználom az első alkalmat, hogy üzletileg írjak Neked. A francia hivatalos filmszerv érdeklődik »Selfridge l'Escamoteur« című regényed világ filmjogaiért. Kérde: szabadok-e a filmjogok az egész világra és minden nyelvre. Ha igen: hajlandó vagy-e azokat átengedni és mik a feltételeid. Itt általában 200,000 fr körül veszik meg egy re-

³² A budapesti egységes hálózat (Budapest és környéke) betürendes távbeszélő névsora 1940. szeptember, Budapest, 14.

gény filmjogait. Rendkívüli esetekben fizetnek 250,000 fr-ot. Ebből az összegből levonnak 10% a l'Office Cinematographique Francais részére. Azonkívül én is szeretnék 10% jutalékot kapni (a másik oldalról nem kaphatok semmit). Kérlek lehetőleg sürgős választ (talán az amerikai misszió útján, vagy már általad is ismert lehetőséggel.) Kérek, ha át akarod engedni a jogokat egy hitelesített meghatalmazást. Természetes 200 ezer fr-nál kevesebbet nem fogadhatok el. Ha a jogok nem szabadok, közöld velem, kérlek, kivel szerződteél."

Heltai nem válaszolt egyből Bányainak, akinek a fia, Tamás további két, immár francia nyelvű érdeklődő levelet (PIM V.4742/1/2, V.3823/41/1) írt az ősz és a tél folyamán a regény alapján készítendő film és színdarab ügyében. Heltai végül 1946. január közepén válaszolt, amint arra Bányai Tamás februári leveléből következtetni lehet (PIM V.3823/41/2):

„Cher Monsieur Heltai, Je vous remercie beaucoup de votre aimable lettre du 17 Janvier. Je suis très heureux d'apprendre que vous et les vôtres vous portez bien, malgré la situation précaire à Budapest. Je prends note de ce que vous ne voulez rien faire pour le moment en ce qui concerne les droits de Théâtre ou de Film de »La chambre 111.«. („Kedves Heltai Úr! Köszönöm január 17-én kelt kedves levelét. Örülök, hogy Ön és családja jól van a bizonytalan budapesti helyzet ellenére. Tudomásul veszem, hogy jelenleg semmit sem akar intézni A 111-es színházi vagy filmes jogaival kapcsolatban.”)

A 111-es című regénye francia fordításából Heltai többeknek küldött példányt. Fennmaradt például François de Carbonnel (1874–?) budapesti francia követ (1924–1925) köszönő levele (PIM V.3823/119). Mint írja, „J'ai été charmé de cet esprit en fantaisie, de l'ingéniosité avec laquelle les situations sont préparées et de ce mystère où l'on se reconnaît avec plaisir.” („Elbűvölt a mű fantáziadús szellemisége, a helyzetek leleményessége, és a rejtély, amelyben nagy örömet leltem.”) Ugyancsak megköszönte a példányt Johan Bojer (1872–1959) norvég regény- és drámaíró (PIM V.3823/95/1), akivel Heltai – visszaemlékezése³³ szerint – egy PEN-kongresszuson ismerkedett meg:

„Merci bien de votre excellent roman Monsieur Selfrigde, que vous avez eu l'amabilité à me faire envoyer. J'ai lu – et je ne pouvais pas le mettre à côté avant la fin. Celui qui intéresse avant tout est Monsieur Selfridge qui vraiment est un type nouveau et qu'on n'oublie pas.” („Köszönöm kiváló regényét, a *Monsieur Selfrigde*-et, amelyet volt oly szíves elküldeni számomra. Elolvastam, és nem tudtam letenni a végéig. Mindenekelőtt Monsieur Selfrigde érdekes, aki egy teljesen új figura, akit nem lehet elfelejteni.”)

³³ Heltai visszaemlékezése Bojer-ral való barátságáról: HELTAI Jenő, „Nobel-díj”, in HELTAI Jenő, *Színes kavicsok II.*, 473–478 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1957).

A norvég író három héttel későbbi levele arról tudósít (PIM V.3823/95/2), hogy Heltai szorgalmazta az Athenaeum kiadóban Bojer műveinek magyar kiadását:

„Votre maison d'édition m'a annoncé qu'on va commencer la publication de mes romans par »Maternité«. Permettez moi de vous dire que selon mes experiences des autres pays »Le dernier viking« ou »La puissance du mensonge« ont beaucoup plus de chances auprès du public. Je vous propose alors de commencer par un des deux nommés.” („A kiadója jelezte, hogy szeretné elkezdni regényeim kiadását az *Anyaság (Maternité)* cíművel. Engedje meg, hogy elmondjam, tapasztalatom szerint más országokban *Az utolsó viking (Le dernier viking)* és a *Hazugság ereje (La puissance du mensonge)* sokkal sikeresebb a közönség körében. Javaslom, hogy e kettő közül az egyiket adják ki először.”)

Az Athenaeum nem fogadta meg az író tanácsát, és 1930-ban *A nagy éhség* című regényét adta ki elsőnek Magyarországon. Bojer 1927. novemberi leveléből kiderül, hogy nem sokkal később nagy valószínűséggel személyesen találkoztak, mivel Heltai Nizzában lábadozott, és Bojer feleségével november végén Cap d'Antibes-ban készült nyaralni.

A 111-es francia fordítása kapcsán még az 1930-as években is kapott leveleket Heltai. A költő René Char (1907–1988) például 1932-ben így írt (PIM V.3823/123):

„Je ne puis résister au plaisir de vous écrire ma pensée sur Monsieur Selfridge qu'un hasard favorable a placé dans mes mains tout dernièrement. Le grand ciel ronge aux multiples lignes d'étoiles noires qui cerne l'univers de vos personnages, la fatalité qui enfle la voix et se découvre au dessus d'eux pour une dernière nuit de désert, la moralité enfin qui ne manque pas de se saisir dans le temps de l'esprit du lecteur me proposent la seule version valable de réalité sur laquelle s'ouvrent et se ferment encore les yeux que j'aime. Puis-je ajouter que peu de romans sonnent un écho fraternel en moi?” („Nem tudok ellenállni az örömmnek, hogy megírom gondolataimat a *Monsieur Selfridgeről*, ami véletlenül nemrég került a kezembe. A nagy ég szétrágja / elemésztí a fekete csillagok számos sorát, ami körülzárja regényhőseinek világát, a végzet kieresztí a hangját és felfedi magát egy utolsó éjszakára, az erkölcsi tanulság megragadja az olvasó lelkét, mindez a valóság egyetlen érvényes változatát kínálja, amelyre szemünket még kinyithatjuk és bezárhatjuk. Hozzátehetem, hogy kevés regény ébreszt bennem ilyen testvéri visszhangot?”)

1927. novemberi dél-franciaországi pihenése idején kapott levelet (PIM V.3823/444) Heltai Stephan Lemonnier-től (1867–?):

„Il vous souvient peut-être qu'il y a une douzaine d'années j'ai adapté en français votre pièce – Naphtaline qui fut sur le point de passer au théâtre Déjazet. Les

événements qui survinrent remisent tout en question si vous avez un moment avant votre départ et que vous partez rue Lafayette, je serais heureux de vous revoir La maison Petit Journal.” („Talán emlékszik, hogy mintegy 12 évvel ezelőtt franciára adaptáltam *Naftalin* című darabját, amelyet majdnem bemutattak a Déjanet színházban. Az események azonban közbeszóltak. Ha volna ideje elutazása előtt találkozni, örülnék, ha eljönne a Petit Journal Kiadóba.”)

A *Színházi Hét* 1910/8. száma szerint Heltai *Naftalin*-ja lett volna az első magyar darab, amit párizsi színházban bemutatnak.³⁴ A franciás könnyedségű bohózatot a Déjazet Színház elfogadta előadásra, a fordítást Csapó Zsigmond és Stephan Lemonnier párizsi újságírók készítették el. Lemonnier két héttel későbbi leveléből megtudjuk, hogy a találkozóra nem került sor, s Heltai megírta neki, hogy azóta elkészült a darab újabb fordítása, amire Lemonnier csodálkozását fejezte ki:

„Je serais heureux de vous voir lorsque vous reviendrez à Paris et nous pourrions aller ensemble rue Heuner, à la Société après la mort de Rolle, le directeur de Déjazet, [...] je dois vous dire que la seconde traduction me surprend, puisque comme vous le savez, vous avez donné pouvoirs à M. le Dr. Marton de théâtre.” („Örülnék, ha legközelebbi párizsi tartózkodásakor találkozhatnánk, és együtt elmennénk a Déjazet színház igazgatójához. [...] Meg kell mondanom, hogy a második fordítás meglep engem, mert amint tudja, a darabbal kapcsolatos jogait Marton úrnak adta.”)

További levelezés nem maradt fenn az ügyben; a Naftalint nem adták ki és nem mutatták be franciául.

Gara László 1937 májusában kelt levele (PIM V.3823/120) hírül adja, hogy megjelent Heltai egyik meséjének Gara által készített francia fordítása a *Les Nouvelles Littéraires* április 10-i számában. A lefordított mese a *Kalocsai*,³⁵ francia címe *Celui qui reçoit les gifles*.³⁶ Gara ekkor már befutott fordító volt, 1926-tól jelentek meg fordításai francia folyóiratokban és antológiákban. 1930-ban jelent meg Móricz Zsigmond *Az Isten háta mögött* című regénye Gara és Marcel Largeaud közös francia adaptációjában (*Derrière le dos de Dieu*) a Rieder kiadó által indított, *Les prosateurs étrangers modernes* (*Modern külföldi írók*) című sorozatában. A Móricz-könyv és általában a magyar irodalom Franciaországban való megismertetésének kezdeményezője Léon

³⁴ *Színházi Hét*, 8. sz. (1910): 11.

³⁵ HELTAI Jenő, „Kalocsai”, in HELTAI, *Színes kavicsok II.*, 291–298.

³⁶ „Celui qui reçoit les gifles: Conte de Eugene Heltai”, traduit par L. Gara, *Les Nouvelles Littéraires*, 1937. április 10., 9.

Bazalgette (1873–1929), a párizsi *Europe* című folyóirat szerkesztője volt.³⁷ Ugyancsak a Rieder kiadó adta ki 1927-ben Gara közreműködésével a magyar novella antológiát.

A francia levelezés utolsó darabját Fóti Lajos irodalomtörténész, műfordító írta Heltainak 1956. augusztus 23-án (PIM V.3823/222):

„Cher Maitre, Recevez mes tardives, mais d’autant plus chaleureuses félicitation: sur votre glorieux anniversaire, qui est aussi une fête pour notre littérature. Si je suis en retard, c’était par deux raisons: d’abord je ne voulais pas que mon billet se perde dans la mutitude innombrable de lettre, cartes, dépeches etc. puis je voulais donner un écho digne de notre fête aussi à l’étranger et dans ce but j’ai traduit en français votre conte l’Argent trouvé et l’ai envoyé à Írószövetség pour que le place dans un journal français et je vous demande ultérieurement votre consentement et je vous en remercie d’avance.” („Kedves Mester, fogadja megkésétt, de annál melegebb gratulációmát születésnapja alkalmából, ami a magyar irodalom számára is ünnep. Késlekedésemet két dolog indokolja: egyrészt nem akartam, hogy jókívánságom elveszzen a megszámlálhatatlanul sok levél között, aztán az ünnephez méltó visszhangot akartam külföldön is kelteni. Ezért lefordítottam franciára a *Talált pénz* című meséjét, és elküldtem az Írószövetségnek, hogy jelentesse meg egy francia folyóiratban. Utólagos beleegyezését kérem, amit előre is köszönök.”)

Azt, hogy Fóti fordítása megjelent-e, és ha igen, hol, egyelőre nem sikerült megállapítanom.

4. Kapcsolatok a francia sajtóval és diplomáciával: a Francia Becsületrend

1921-től maradtak fenn dokumentumok, amelyek megvilágítják Heltainak a budapesti francia nagykövetséghez fűződő kapcsolatát. Ennek első bizonyítéka, hogy 1921. február 21-én meghívást kapott ebédre Maurice Fouchet-tól, az akkori francia nagykövettől a budapesti Ritz Hotelbe (PIM V.3823/819/3). 1926-ban Henry Gueyrand-nal állt kapcsolatban a követségen, akit decemberben vacsorára hívott feleségével, több francia diplomatával és újságíróval együtt (PIM V.3823/277/1). 1927 márciusában Henry Gueyrand ismét levelet írt Heltainak, hogy a nagykövet személyesen szeretné átadni neki a Francia Becsületrendet (PIM V.3823/277/2). Egy 1937 áprilisában kelt levél arról tudósít, hogy Heltai elküldte egyik könyvét az akkori (1934–1938 közötti) francia nagykövetnek, Gaston Maugras-nak (PIM V. 3823/501). Heltai a második világháború után is folyamatos kapcsolatban állhatott a francia követséggel, ezt bi-

³⁷ G. A., „Megjelent Párizsban az első Móricz-regény francia fordítása”, *Pesti Napló*, 1930. június 5., 13.

zonyítja egy 1950 júniusában kelt meghívó (PIM V.3823/819/5), ami Henri Gauquié nagykövet (1946–1950) zártkörű búcsúztatására invitálta Heltait és feleségét.

Jean Mistler (1897–1988) író a 20-as évek első felében 3–4 évig dolgozott Budapesten: az Eötvös Collegiumban francia lektorként, az egyetemen tanárként, a francia követségen sajtóattaséként.³⁸ 1925-ben tért haza Franciaországba, ekkor kezdett levelezni Heltaival. Első küldeményében (PIM V.3823/522/1) Mistler jelzi, hogy nem tér vissza Budapestre, mert kinevezték a Külügyminisztériumban, ahol a külföldi irodalmi és művészeti kapcsolatokkal fog foglalkozni. Felajánlja Heltainak, hogy havonta 3–4 cikket küldene *Az Estnek* a francia irodalmi élet aktualitásairól – egyből magyarul, mert sok magyar diák tanul Párizsban, akik szívesen lefordítják a szövegeit. Érdeklődik Heltaitól, tetszett-e neki *Châteaux en Bavière* című első regénye, amiből küldött neki egy példányt, és Franciaországban nagy sikere van. Szeptember eleji leveléből (PIM V.3823/522/6) kiderül, hogy elkezdett dolgozni *Az Estnek*, de a honorárium késlekedik. Beszámol a Pireneusokban töltött rövid szabadságáról, és jelzi, szívesen menne Budapestre télen, de vajon lesz-e ideje. Beszámol Heltai *A 111-es* című regénye francia fordításának sikeréről a francia irodalmi körökben, és felveti, hogy Heltai más regényeit is érdemes lenne lefordítani franciára. Végül tudósít aktuális munkáiról: könyvet ír Hoffmann életéről a *Nouvelle Revue Française*-nek, valamint egy novelláskötetet állít össze a Calmann Lévy kiadónak. Október 21-i leveléből (PIM V.3823/522/2) megtudjuk, hogy Heltai ekkor Párizsban volt, és Mistler jelzi, hogy a Közoktatásügyi Miniszter hajlandó fogadni. Másfél évvel később, 1927. január 16-án Mistler táviratozott (PIM V.3823/522/3) Heltainak, hogy Francia Becsületrenddel tüntetik ki, és gratulál hozzá. Egy hónappal későbbi levelében (PIM V.3823/522/4-5) ismét örömét fejezi ki Heltainak, hogy Molnár Ferencsel együtt megkapta a kitüntetést. Jelzi, hogy a kitüntetést január 31-én elküldték Budapestre, és Louis de Vienne francia nagykövet fogja átadni neki. Ezután nincs írásos nyoma kapcsolatuknak.

A kritikus, dramaturg és fordító Marcel Thiébaud (1897–1961), a *La Revue de Paris* című irodalmi folyóirat szerkesztője 1926 novemberében írt Heltainak (PIM V.3823/765): egy 10–15 oldalas tanulmányt kért tőle a modern magyar irodalomról, amelyet a külföldi kortárs irodalmat bemutató sorozatban közölne a jövő évi március-áprilisi számban. Felajánlja, hogy akár magyarul is írhatja a cikket, mert majd Párizsban lefordíttatják. Heltai valószínűleg nem küldött tanulmányt, mert nem található sem tőle, sem más magyar szerzőtől írás a folyóiratban.

Kitüntetését követően Heltai nagyon sokféle kérdést, felkérést kapott. Ezek közé tartozik például Henri Corbière (1888–1980), újságíró, kritikus, a francia Írószövetség tagjának 1929 nyarán kelt levele (PIM V.3823/130). Ebben Heltai alapelve vagy mot-

³⁸ KARAFIÁTH Judit, „»Le Paysan du Danube« Francia írók útibeszámolói a magyarokról és a magyar irodalom”, in *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon II.*, 1033–1039 (Budapest–Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Kft., 1993); ABLONCZY Balázs, „Francia diplomaták Magyarországon 1920–1934”, *Századok* 134, 5. sz. (2000): 1154–1155 (1149–1170).

tója iránt érdeklődött, amelyet Kortárs írók életbölcsségei című könyvében szeretne közzétenni. Levele szerint több mint 900 választ kapott már ugyanezen kérdésére a világ minden tájáról. Corbière más magyar író is megkeresett levélben: Ambrus Zoltánnak például 1923. október 10-én írt, amikor még csak 436 válasza volt.³⁹ A könyv megjelenéséről nincs tudomásom, de Corbière még húsz évvel később is gyűjtötte az életbölcsségeket, mert fennmaradt egy 1951 áprilisában a fizikus Wolfgang Paulinak ugyanebben a tárgyban írt levele.⁴⁰ A kéziratgyűjtemény darabjai egyébként napjainkban megjelennek árveréseken; legutóbb a Binoche et Giquello árverési ház 2017. februári és májusi árverésén tűnt fel számos dokumentum.⁴¹

5. Olasz, román, orosz, spanyol, svéd és angol kapcsolatok – franciául

Az 1918-tól az Athenaeum kiadó irodalmi igazgatójaként dolgozó Heltai 1920 decemberében gróf Giovanni Capasso Torre-tól (1883–1973) kapott francia nyelvű képeslapot (PIM V. 3823/85). A két hetet Magyarországon töltő római újságíró – évekkel később Mussolini sajtófőnöke – megköszönte Heltainak budapesti látogatásának emlékeit. Sajnálataát fejezi ki, hogy nem tudott elköszönni tőle elutazása előtt, noha „Ballával” elment az Athenaeum kiadóba felkeresni őt. Kéri, hogy adja át üdvözlését Kohner bárónak és feleségének, és adja meg címüket. Giovanni Capasso Torre több cikkében is beszámolt magyarországi látogatásáról, s egész sajtómozgalmat indított Magyarország érdekében és a trianoni „béke” ellen.⁴² A képeslapon említett Balla személyét egyelőre nem sikerült azonosítanom. Kohner báró a nagytőkés és műgyűjtő Kohner Adolf (1866–1937) volt, akivel Heltai régóta ismeretségben állt, ugyanis mindketten a Magyar Symbolikus Nagypáholy 1889 októberében alapított Demokratia páholyának voltak tagjai: Kohner Adolf 1891-től, Heltai 1899-től.⁴³ Heltai tagsága rövid ideig tartott: 1900. december 17-én törölték a tagok sorából, talán hosszú párizsi tartózkodása miatt.⁴⁴ 1889 októberében a „Könyves Kálmán” páholyból kivált tizennégy mesterfokozatú tag alapította meg a Demokratia páholyt, melynek jeligeje a francia forradalom jelmondata: „Szabadság! Egyenlőség! Testvériség!”. A hétfő esténként a Nagypáholy Podmaniczky utcai székházában összegyűlő tagok

³⁹ Ambrus Zoltán levelezése, kiad. FALLENBÜCHL Zoltán, 364–365 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963).

⁴⁰ Őrzési hely: CERN Archives. Bldg. 61-S-001 - Safe 3. Közölve: Wissenschaftlicher Briefwechsel mit Bohr, Einstein, Heisenberg, u.a., Bd.4, Teil 1, Letter 1223. <http://cds.cern.ch/record/83466?ln=en>

⁴¹ Binoche et Giquello: Autographes, Mercredi 8 février 2017, 66, 109, 141, 162. tétel; Binoche et Giquello: Autographes, Vendredi 12 mai 2017, 12, 24, 30, 78, 90, 96, 180, 186, 189. tétel.

⁴² Legfontosabb cikke a *Politica* című folyóiratban jelent meg.

⁴³ Magyar Nemzeti Levéltár P 1083 217: Betűsoros névjegyzék.

⁴⁴ Magyar Nemzeti Levéltár P 1083 222: Törölt és kizárt testvérek névjegyzéke. Továbbá: HORVÁTH János, A „Demokratia” páholy 1900. évi jelentése, Budapest, 1901, 11.

közé számos író, újságíró tartozott, akik „az irodalom és a kultúra terén”⁴⁵ akarták céljaikat megvalósítani.⁴⁶ A páholy tagjai részt vehettek a Nagypáholy irodalmi és a kincstári bizottságának ülésein is.

Egy másik olasz kapcsolatról tudósít egy „Da Vinci” aláírású, dombornyomott papírra írt levél (PIM V.3823/815). Luigi Orazio Vinci Gigliucci gróf, 1936-tól budapesti olasz nagykövet,⁴⁷ franciául írt levelet Heltainak 1925 májusában a Legszenőbb Angyali üdvözlét Legfelsőbb Rendjének (Ordine Supremo della Santissima Annunziata) levélpapírján. Megemlíti, hogy budapesti tartózkodása idején megnézte a *Mirandolinát*, s noha egy szót sem értett belőle, érzékelte, hogy több jelenetet kihagytak belőle.⁴⁸ Goldoni azonos című darabjának bemutatója 1924 tavaszán volt a Vígyszínházban, de Vinci feltehetően inkább Mozart *Mirandolina* című operáját látta az Operaházban 1924 őszén. Levelével együtt elküldte Heltainak a modern olasz színház néhány szerzőjének darabját, köztük Morselli *Glaukos* című művét.⁴⁹ Pirandello műveiből azért nem küld – mint írja –, mert azok feltehetően már ismertek Magyarországon. Kérdezi Heltait, hogy a magyar közönség mikor ismerheti meg D’Annunzio *La Gioconda* és Pirandello *Enrico IV* című darabját. Míg az elsőnek 1926-ban volt bemutatója a budapesti Nemzeti Színházban, a második 1929-ben került színre a Kolozsvári Nemzeti Színházban.⁵⁰

1922–1926 között Heltai négy levelet (PIM V.3823/172) kapott az albán származású román költő, drámaíró Victor Eftimiutól (1889–1972). Az elsőből kiderül, hogy budapesti látogatását követően Heltai elküldte neki Karinthy Frigyes 1921-ben megjelent *Capillária* című regényét. Eftimiu megígéri, hogy mihamarabb lefordíttatja románra, s kéri Karinthy postai címét, hogy a szerzői jogi ügyeket intézhesse vele. További magyar szépirodalmi műveket kér: egy mesegyűjteményt, egy regényt, Heltaitól egy színművet és még „deux ou trois autres livres, representatifs de la nouvelle littérature magyare” (két-három másik könyvet, amelyek az új magyar irodalom kiemelkedő alkotásai). Eftimiu következő levelét Párizsból küldte 1923 augusztusában: ebben azt írja, októberben hazafelé menet megáll Budapesten, hogy találkozzon Heltaival. Jelzi, hogy elkészült Karinthy regényének fordítása, és nemsokára nyomdába kerül. Kéri Heltait, hogy küldje el neki Párizsba az egy évvel korábban odaadott, *Milliók tánca* című darabjának nála lévő példányát. A darabot Guillot de Saix adaptálta franciára

⁴⁵ Magyar Nemzeti Levéltár P 1083 108. csomó 38. tétel XLV 1607/1889.

⁴⁶ Az alapítók közül Bársony István (1855–1928) tag, Concha Károly (1836–1916) első felügyelő, Fekete Ignác (1858–1937) titkár, Gabányi Árpád (1855–1915), Hevesi József (1857–1929) második felügyelő, Sasvári Ármin (1853–1924) tag, Szatmári Mór (1858–1931) szónok és Várady Antal (1854–1923) főmester. További alapító tagok: Gelléri Mór iparegyesületi titkár, Gerster Béla építész, Horváth Zoltán színész, Kiss József közjegyzői helynök, Lukáts Gyula országgyűlés képviselő, Steuer Sándor kávé.

⁴⁷ *Keleti Újság*, 295. sz. (1936): 10.

⁴⁸ FODOR Gyula, „*Mirandolina*”, *Színházi Élet*, 49. sz. (1924): 4–8.

⁴⁹ 1935-ben volt „*Glaukos*” előadás a Szegedi Szabadtéri Játékok keretében.

⁵⁰ Országos Színház-történeti Múzeum és Intézet Színházi Adatbázisa alapján.

La danse des milliards címmel.⁵¹ 1926-ban Bukarestből jelentkezett Eftimiu: leveléből megtudjuk, hogy ismét Budapesten járt, és nemcsak elolvasta Heltai regényét, amit akkor adott neki, hanem megjelenteti folytatásokban a bukaresti *Dimineata* (*Reggel*) című napilapban.⁵² Kéri, hogy küldjön ehhez magáról egy fényképet és néhány életrajzi adatot.

1925-ben kapott francia nyelvű levelet (PIM V.3823/706) Heltai az 1920-ban Franciaországba emigrált Boris Souvorine (1879–1940) orosz újságírótól. Bemutakozás után engedélyt kér Heltaitól, hogy lefordíttathassa oroszra *A 111-es* című regényét. Heltai válasza nem ismert, de oroszul csak halála után, 1958–1959-ben jelent meg két regénye: a *Jaguár* és *A néma levente*.

1926 augusztusában a római Società Italiana del Teatro Drammatico egyik tagja (Fabian Raggini[?]) Heltai figyelmében ajánlja barátját, a történész, politikus Remo Renato Petitto-t (PIM V.3823/699), aki két hónap múlva maga jelentkezett levélben Heltainál megköszönve a budapesti vendéglátást Olaszországba hazatérve (PIM V.3823/597/1). Petitto nevét az 1923-ban megjelent, *Legittimismo* című könyve nyomán ismerte meg a magyar közönség.⁵³ 1929-ben Petitto ismét Budapesten járt: részt vett a május 18-án Monti ezredes és az olasz légió emlékére tartott ünnepély alkalmából Bethlen István miniszterelnök által adott vacsorán.⁵⁴

Az 1920-as évek második felében egyre többen kértek írást Heltaitól, mint például az olasz futurista költő, újságíró, kritikus Enrico Cavacchioli (1885–1954), a Secolo XXe szerkesztője 1928 elején (PIM V.3823/690). Egy másik felkéréssel a Budapesten tartózkodó angol-amerikai kritikus, librettista Charles Henry Meltzer (1853–1936) 1932. április 29-én kereste meg Heltait levélben (PIM V.3823/505):

„J'écris en ce moment un article sur les poètes et romanciers de la Hongrie. Je vous serais très obligé, si vous vouliez bien me donner l'occasion de vous rencontrer et de causer un peu avec vous de votre carrière et de vos oeuvres. Demain, vers 2 – 2h 30 heures de l'après-midi, je vous téléphonerai, pour savoir quel jour et à quelle heure je pourrais vous trouver libre. [...] J'ai eu dernièrement le plaisir d'entendre le livret que vous avez fait pour M. Reinitz. Sa musique m'intéresse beaucoup.” („Cikket írok magyar költőkről és írókról. Hálás lennék, ha lehetőséget adna számomra, hogy találkozzunk és pályájáról, műveiről kérdezhessem. Holnap délután kettő-fél három felé felhívom telefonon, hogy megbeszéljük, mikor alkalmas Önnek. [...] Nagy örömmel hallottam nemrég a librettóról, amit Reinitznek készített. Nagyon érdekel a zenéje.”)

⁵¹ BnF Archives et manuscrits, Cote: 4-COL-31(566). COL-31 Fonds Léon Guillot de Saix (1885–1964)

⁵² A *Dimineată* papírjának savassága miatt egyelőre nem találtam tanulmányozható példányt.

⁵³ L.-sz., „Legittimismo”, *Budapesti Hírlap*, 1926. március 17., 6.

⁵⁴ „Diné a miniszterelnöknél”, *Budapesti Hírlap*, 1929. május 19., 13.

A kritikus talán hallhatta május 9-én Reinitz Béla (1878–1943) szerzői matinéját az Urániában, ahol Basilides Mária énekelte az Ady-versekre komponált dalokat.⁵⁵

1929 februárjában a Manuel Diez García de Amarillas (1898–1954) írt Heltainak a spanyol Közoktatási és Képzőművészeti Minisztérium levélpapírján (PIM V.3823/14/1):

„Dans la Legation d’Hongrie j’ai pu savoir votre adresse pour pouvoir Vous écrire. Je suis écrivain espagnol, admirateur enthousiaste des écrivains humoristes hongrois, parmi lesquels Vous occupez une place honorable. J’ai lu plusieurs de vos romans, traduits à l’espagnol et je viens de finir l’adaptation au théâtre espagnol de votre roman »Ma seconde femme« avec la collaboration de un écrivain ami. Je desire vous prier de bien vouloir me donner la permission pour pouvoir représenter au théâtre cet ouvrage. Je dois vous avertir que cet ouvrage, ce n’est pas une traduction littérale de votre roman mais une adaptation très éloignée. Cependant, voulant être respectueux avec votre droit je sollicite votre autorisation pour représenter cet ouvrage dans les théâtres d’Espagne.” („A Magyar Követségen tudtam meg a címét, hogy írassak Önnek. Spanyol író vagyok, rajongok a magyar vígjátékírókért, köztük Önért. Olvastam több spanyolra lefordított regényét, és most fejeztem be egy író barátommal *Az én második feleségem* című regénye adaptálását a spanyol színház számára. Szeretném az engedélyt kérni a darab bemutatásához. Hangsúlyoznom kell, hogy nem műfordítást készítettünk, hanem egy elég távoli adaptációt. Ugyanakkor szeretnénk tiszteletben tartani a jogait, ezért kérem engedélyt a bemutatáshoz spanyolországi színházakban.”)

A spanyol két héttel későbbi leveléből kiderül (PIM V.3823/14/2), hogy Heltai ügyvédjéhez, Palágyi Róberthez irányította az engedélykérőt.

A *111-es* című regényt számos nyelvre lefordították, többek között svédre. A stockholmi Norstedt & Söner kiadó képviselőjének, Gustav Lindbladnak 1929 áprilisában kelt leveléből megtudjuk (PIM V. 3823/560), hogy a regény lefordításának jogáért 500 svéd koronát fizetett a kiadó Heltainak. A *111-es*nél is nagyobb nemzetközi sikert ért el Heltai *Family Hotel* című regénye. A román fordítást Petre Târția készítette,⁵⁶ aki 1931. novemberi levelében (PIM V.3823/761/2) jelzi, hogy az egyik legnagyobb román kiadóval tárgyal a kiadásról, egyedül a szerzői honoráriumról kell még megegyezniük.

⁵⁵ SZP. D., „Reinitz Béla szerzői matinéja”, *Népszava*, 1932. május 10., 6.

⁵⁶ Híradás a regény román fordításáról: *Societatea de Maine*, 4–5. sz. (1934): 68.

6. Személyes levelezések

A francia nyelvet Heltai néhány esetben magyar személyekhez fűződő kapcsolatában is használta, ennek két példája maradt fenn a Petőfi Irodalmi Múzeumban. A két legkorábbi francia nyelvű dokumentum két képeslap (PIM V. 4639/1-2). Ezeket a haditudósítóként 1915–1916-ban hosszabb időt Isztambulban töltő Heltai küldte Hudomel Ilonának Budapestre.⁵⁷ Ki volt Hudomel Ilona? A Budapesti Fővárosi Levéltár iratai szerint apja dr. Hudomel József orvos, anyja Himun Emma.⁵⁸ Lakhelyük 1900-ban Budapest VII. kerület István tér 9. Ilona még kiskorú lévén, apja hozzájárulásával kötött házasságot dr. Világossy József ügyvéddel 1900. nov. 19-én.⁵⁹ Két gyermekük – egy fiú és egy lány – született. 1910 végén félévi különélés után dr. Világossy József ügyvéd válást kezdeményezett.⁶⁰ Hudomel Ilona neve az 1910-es évek második felében gróf Zichy Rafael szeretőjeként vált ismertté. Miatta akart a gróf elválni feleségétől, Pallavicini Eduardina örgrófnőtől.⁶¹ Az 1923-ban megkezdett perben a gróf egynemű szerelemmel vádolta feleségét hamis tanúk bevonásával. Egy 1922-ben kelt adásvételi és haszonbérleti szerződés szerint Hudomel Ilona földet vásárolt Zichy Rafaeltől.⁶² Heltai Jenő két isztambuli képeslapját a Budapest I. Fehérvári út 9.-be címezte Hudomel Ilonának. Az első lapon az írásra való ígérete betartását és a város szépségét említi: „Vous voyez, Chère Madame, que je n'ai pas oublié ma promesse. Connaissez vous cette merveille, qui s'appelle Constantinople? Dépêchez vous de la voir!” („Látja, kedves Asszonyom, nem felejtettem el az ígéreteimet. Ismeri ezt a csodát, amit Konstantinápolynak hívnak? Igyekezzon meglátni!”) A második képeslapon jelzi, hogy hamarosan Szófiába utazik: „Chère Ilia, vous m'avez rendu vraiment heureux par votre carte pleine de charme et de bonté. [...] Je reste encore quelques jours ici et vers le 15ème je pars pour Sofia.” (Kedves Ilia, igazán nagy örömet szerzett kedves és jóságos lapjával. [...] Még néhány napot itt maradok, és 15-e felé Szófiába utazom.”) Esetleges további levelezésük nincs a gyűjteményben.

Egy másik, félig privát kapcsolatról tudósít Adorján Ilona Heltainak címzett három párizsi levele (PIM V. 3823/9). Ilona férje, az író, újságíró és műfordító Adorján Andor (1883–1966) fordította franciára többek között Molnár Ferencnek *A hatyú* című darabját Pierre La Mazière-rel együtt, amelyet a párizsi Odeon Színház játszott 1927-ben.⁶³ Az első levél 1927 márciusában kelt: kiderül belőle, hogy ezt a levelet egy korábbi, jelenleg nem ismert levélváltás előzte meg:

⁵⁷ Heltai visszaemlékezése isztambuli tartózkodására: HELTAI Jenő, „Kefsziz” in HELTAI, *Színes kavicsok II.*, 235–241.

⁵⁸ HU BFL – VII.192 – 1909 – 1068

⁵⁹ HU BFL – VII.217.a – 1900 – 0334

⁶⁰ HU BFL – VII.2.c – 1910 – V.0698

⁶¹ DÖME Attila, „Egy »nyomdafestéket el nem bíró« ügy a Tormay Cécile per”, Keszthely, 2013; KURIMAY Anita, „A Tormay-affér mentalitástörténeti tanulságai”, *Aetas* 31, 2. sz. (2016): 70–82.

⁶² HU BFL – VII.154.a – 1922 – 0526

⁶³ „»A hatyú« a párizsi Odeonban”, *Tolnai Világlapja*, 1927. febr. 16., 54.

„Puisque vous répondez si gentiment à ma lettre, je deviens aussi plus familière voyez-vous. [...] Je vous imagine trop occupé pour vous demander de nous écrire de temps à autres, mais j'espère bien qu'à votre prochain voyage à Paris vous me ferez tigue. Votre santé est tout à fait rétablie j'espère et le souhaite de tout coeur.” („Kedves Heltai barátom, Mivel olyan kedvesen válaszol levelemre, én is jobban megismerem. [...] Túl elfoglaltnak képzelem ahhoz, hogy azt kérjem, időről időre írjon nekünk, de remélem, hogy amikor legközelebb Párizsban jár, ismét találkozunk. Remélem, és teljes szívvel kívánom, hogy egészsége teljesen helyreálljon.”)

Fél évvel később, decemberben írt levelében Adorján Ilona kifejezi örömét, hogy Heltai meggyógyult: „mes chaleureuses félicitations pour votre guérison et du fond du coeur j'espère que la cure de repos vous remettra tout à fait sur pied. Si toutefois il y a un véritable repos possible pour Vous.” („[...] gratulálok gyógyulásához és szívből remélem, hogy a pihenés teljesen lábra állítja. Ha egyáltalán lehetséges Ön számára az igazi pihenés.”) Adorján Andor folyamatos munkakapcsolatban állt Heltaival a magyar és francia színházaknak készített fordításai kapcsán, amint ezt 1926 és 1950 között kelt levelei tanúsítják (PIM V.3823/7).

7. Összegzés

A levelek elemzése számos részlettel gazdagítja Heltai francia és frankofón irodalmi és színházi kapcsolatairól alkotott korábbi képet. A sajtóhírek, a visszaemlékezések és a levelek kiegészítik egymást: a gyakran napról napra tudósító újságcikkekhez képest a levelek az író egy másik, emberi arcát mutatják meg, aki inkább szakít időt levelet írni egy Franciaországban élő magyar asszonynak, minthogy száz–százötven sort írjon párizsi élményeiről vagy a francia vendégszeretetről. A Budapestre látogató külföldi vendégek köszönő levelei tanúsítják Heltai vendégszeretetét.

Heltainak Marius Boisson-nal maradt fenn a leghosszabb ideig tartó (1925–1938) és legterjedelmesebb levelezése. A legközvetlenebb, tegeződésbe átváltó levélváltást Denys Amiel-lel folytatta (1928–1938). Barátságát e két személlyel a sok személyes találkozás és a műfordításokban megnyilvánuló munkakapcsolat erősítette. A franciául megjelent regényére a sok udvarias köszönőlevél mellett René Chartól kapott igazán őszinte és spontán reakciót. Ennek fő oka alighanem Char Heltaiéhoz közel álló szurrealista költői világában keresendő.

A levelezésnek a 20. századi francia-magyar irodalmi kapcsolatok szempontjából is vannak tanulságai. Heltai ismert számos Párizsban élő magyar újságíró, munkakapcsolatban állt többek között Adorján Andorral, Pallós Istvánnal és Gara Lászlóval. Többen, így Csapó Zsigmond, Gara László, Glasner Miksa, Révész András, Maxime Wexner fordították műveit franciára, de gyakran gyengén, noha Heltai

bizonyára a számára elérhető legjobb fordítóval dolgoztatott. A fordítás minőségén bukott meg Heltai több művének francia megismertetése. Magyar fordító nem volt képes olyan műfordítást készíteni, hogy az megfeleljen a francia színházak vagy könyvkiadók igényeinek. Szinte mindig szükség volt francia adaptátorra, aki a fordítás mellett íróként is tevékenykedett. Ilyen volt 1910 körül Stephan Lemonnier, majd az 1920-as évek második felében Marius Boisson. Ahogy Heltai írta egyik visszaemlékezésében: „A fordításnak egyetlenegy rendszabálya van csak: jól kell fordítani.” Ő maga több mint százötven színdarabot adaptált sikeresen különböző idegen nyelvekből, főként franciából, az ő művei viszont csak igen korlátozottan jutottak el a francia közönséghez.